

СУПРУНЕНКО О.Б.

В. І. ВЕРНАДСЬКИЙ ТА АРХЕОЛОГІЯ ПОЛТАВЩИНИ

Стаття присвячена аналізу внеску всесвітньовідомого природознавця, творця вчення про ноосферу і біосферу, першого президента Української Академії наук В.І.Вернадського (1863-1945), 150-річчя від дня народження якого відзначається в цьому році, у вивчення археології Дніпровського Лівобережжя.

Володимир Іванович Вернадський (1863-1945) - всесвітньовідомий російський та український учений, природознавець, творець вчення про ноосферу і біосферу, фундатор чималого кола наукових установ, перший президент Української Академії наук буремних 1918-1919 рр., був не тільки визначним фахівцем у царині геології, мінералогії, кристалографії, геохімії, біо- та гідрогеохімії, а й проявив себе в чималому колі інших наукових дисциплін, до яких, так би мовити, лише "доторкався" талант генія-енциклопедиста. Одним із таких напрямків наукового пізнання виявилася археологія, зокрема, вивчення старожитностей Полтавщини. У цьому аспекті В. І. Вернадський мав значні заслуги як один з перших дослідників археологічних пам'яток Кременчуччини та Лубенщини, учасник Докучаєвської експедиції 1888-1890 рр. [21, с. 108] й один з природознавців-геологів, які вивчали перше з виявлених в Україні палеолітичне стійбище стародавньої людини - Гінцівську пізньопалеолітичну стоянку [1, с. 20].

Цікавість В. І. Вернадського до пам'яток найдавнішого минулого не була випадковою. Ще з юнацьких років він серйозно захоплювався історією, а під час вступу до Петербурзького університету навіть вагався у виборі спеціальності, обравши за місце навчання фізико-математичний факультет, тому продовжував слухати лекції з історії та філософії.

Безпосередньо ознайомлення з найбільш масовими пам'ятками археології Полтавщини - курганами, майданами та стародавньою монументальною скульптурою різних епох - для В. І. Вернадського відбулося у 1888-1894 і 1897 рр., коли вчений (з 1890 р. - приват-доцент Московського університету) був учасником експедиції В. В. Докучаєва з вивчення ґрунтів Полтавської губернії [11, с. 5]. З 1890 р. він обстежував територію Кременчуцького повіту, а з 1891 р. - на власні кошти вивчав та описував геологічні місцезнаходження-оголення не тільки на Кременчуччині, а й у Хорольському, Кобеляцькому та Миргородському повітах. На сфотографованих відслоненнях і пейзажах знайшлося місце і великим курганам, насипи яких на той час виразно здіймалися у степах межиріч Ворскли і Псла, Хоролу та Сули, на узбережжі Дніпра. Притаманний ученому комплексний підхід до вивчення територій та різнобічність наукових інтересів не дозволили оминати пам'яток своєї давнини, отже, в ході обстежень він уклав карту регіону із позначенням курганів та розташованих на їх вершинах

Супруненко Олександр Борисович - заступник директора по Полтавській області "Охоронної археологічної служби України" Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України.

і в полах кам'яних половецьких "баб" [11, с. 5-6; 24]. Залишається лише здогадуватися, чи розрізняв він хронологічно зразки архаїчної скульптури епох енеоліту-бронзи і половецькі ідоли розвинутого середньовіччя, які стояли на курганах, а часом досі бовваніють посеред вкритих кладовищами курганів Кременчуччини [25, с. 59-60]. Хоча, цілком імовірно, що збережена наразі унікальна багато декорована половецька стела з численними зображеннями з Єриствівки [23, с. 25-27, рис. 5], яку врахував у зведенні вчений, за інформацією учасників Докучаєвської експедиції була перевезеною до парку у Великих Будищах [16, с. 275] і, таким чином, виявилася збереженою для сучасників. Сьогодні вона прикрашає подвір'я Кременчуцького міського краєзнавчого музею [20, с. 115-116, кол. вкл. I].

Результати досліджень на Кременчуччині, як і археологічну карту, він планував видати окремою науковою статтею [8, с. 124-126]. Основу цієї роботи склали зафіксовані скупчення курганів та майданів пониззя Псла, а також зосереджених на північний схід від Кременчука і поряд із Крюковим, відомості про наявність кам'яної скульптури в околицях того ж Крюкова і на підвищеннях правого високого берега Дніпра над Кременчуком, і далі на північний схід - у Єриствіці, Устимівці, Горішніх Плавнях та інших населених пунктах. Шкода, що ця карта, як і, можливо, окремі матеріали статті, виявилися втраченими в архіві Полтавського музею на початку 1920-х рр. [20, с. 18].

За поданням В. І. Вернадського в оприлюдненій друком науковій звітності Докучаєвської експедиції збереглася інформація про обстежені вченим рештки поселення козацької доби у Власівці, залишки Пивогорського монастиря, знищеного пожежею 1774 р. [17, с. 35, 108].

Іншим і доволі вагомим моментом участі В. І. Вернадського в археологічних дослідженнях був його постійний інтерес до вивчення Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки на Лубенщині, який не згасав до кінця життя. Наміри відвідати Гінці чи, принаймні, запрошення до участі у проведенні невеликих досліджень на стоянці, надані лубенською музейницею і меценаткою К. М. Скаржинською В. І. Вернадському 1891 р. [22, с. 105], не увінчалися участю дослідника в цій акції [6, с. 126-127]. Відповідна нагода трапилася лише 1915 р. під час роботи експедиції Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства з розкопок одного із жител Гінцівського пізньопалеолітичного стійбища, яку організував В. М. Щербаківський. Наслідком перебування вченого на пам'ятці двічі впродовж сезону розкопок стала підготовка рукопису спеціальної публікації геолого-стратиграфічного змісту - "О результатах раскопок в с. Гонцы Лубенского уезда и материалы к ней 1914-1915" [3]. Ця стаття, в силу певних обставин, не вийшла друком за життя дослідника і побачила світ уперше в Полтаві лише 2008 р. [4, с. 108-124].

Отже, В. І. Вернадський виявився одним з відомих фахівців-природознавців (в цьому переліку стоять прізвища М. І. Криштафовича, О. П. Павлова, Г. Ф. Мірчинка, І. Г. Підоплічка, В. І. Громова та ін.), які вивчали стратиграфічну ситуацію на стоянці та в її окрузі [6, с. 139; 26, с. 20], був добре знайомий з результатами археологічних розкопок і знахідками всіх сучасників-дослідників, вів з ними листування [6, с. 131; 14, с. 145-150]. 1939 р. він навіть пропонував тоді молодому палеонтологу І. Г. Підоплічку

скористатися нагодою визначити вік остеологічних матеріалів з Гінців хімічними методами (за вмістом фтору) [6; 24].

Зацікавлення археологією і добра обізнаність з колекціями археологічного відділу Полтавського музею не дозволили залишити без уваги й кілька археологічних знахідок, виявлених під час будівельних робіт 1914 р. в ході спорудження дачі-садиби В.І. Вернадського на Бутовій горі під Шишаками. Останні, як встановлено обстеженнями автора, були виявлені під час розпланування насипів двох невеликих курганів скіфського часу на подвір'ї поряд із будівництвом [9, с. 179]. Ці предмети як важливі археологічні знахідки передані вченим у Полтаву до колекції земського музею [10, арк. 93 зв. - 94]. З-поміж них: бронзова шпилька з рельєфними валиками на стрижні, біконічні та конічної форми ліпні керамічні пряслиця, що належали до кола предметів матеріальної культури населення басейну Псла скіфського часу VI-V ст. до н.е. [9, с. 179-180]. До речі, згадані насипи курганів на сьогодні збереглися і ще мають стати об'єктами охоронних археологічних досліджень, в тому числі в якості пам'яток найдавнішого минулого, до яких була звернена увага генія В. І. Вернадського.

Іншим аспектом музейно-археологічної діяльності В. І. Вернадського стало поповнення колекцій Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства і Полтавського краєзнавчого музею колекціями, рукописами своїх наукових праць, науковою літературою. В цьому плані має важливе значення листування вченого з музейниками, зокрема, з полтавським археологом В. М. Щербаківським (1876-1957), орнітологом М. І. Гавриленком (1889-1971), контакти з дослідником старожитностей та етнографом І. А. Зарецьким (1857-1936) і фундатором Полтавського музею М. О. Олеховським (1855-1909) [8, с. 119-125; 13; 19, с. 29-31]. У цих здебільшого епістолярних джерелах збереглася доволі цікава інформація щодо історії археологічного вивчення території Полтавщини.

Досить важливим є і збереження інформації видатним ученим про археологічні дослідження на Полтавщині та контакти з колегами, час відвідання конкретних пам'яток і пов'язаних з ними людей у рукописах власних "Щоденників" [5].

Отже, В. І. Вернадський залишив помітний слід у вивченні археології Дніпровського лісостепоного Лівобережжя наприкінці XIX - на початку XX ст. як учасник обстежень курганів Кременчуччини, збирач інформації про половецьку монументальну скульптуру південного заходу сучасної Полтавської області, дослідник Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки і курганів скіфського часу на Бутовій горі поблизу Шишак, насамкінець, один із фундаторів Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства [12, с. 84], зайнявши, по праву, одне з почесних місць першопрохідців в історії археологічних досліджень Дніпровського лісостепоного Лівобережжя.

На Полтавщині є чимало місць, де вшанована пам'ять визначного вченого. Це - пам'ятник у Полтаві, кілька меморіальних дошок, експозиції музеїв тощо. Всі вони відремонтовані чи поновлені напередодні відзначення 150-річчя від дня народження В.І. Вернадського. Проведені розкопки залишків садиби на Бутовій горі [7, с. 134-135] та підготовлений науково-достовірний проект реконструкції дачі Вернадських в околицях Шишак, вже неодноразово

обговорений громадськістю. В околицях Комсомольська у надзаплаві Псла, на території с. Дмитрівки Комсомольської міської ради, дещо південніше приміщення Дмитрівської сільської ради, споруджений і пам'ятний знак ученому на місці проведення його перших самостійних наукових обстежень. Ідея створення знаку з'явилася ще на початку ХХІ ст. у колі шанувальників наукової спадщини генія вітчизняної і світової науки, а також комсомольських краєзнавців - переважно співробітників сучасного Комсомольського історико-краєзнавчого музею. А під час проведення II Всеукраїнської науково-практичної конференції "Україна: Ноосферно-біосферний потенціал освіти і духовності регіону" 21 квітня 2007 р., у присутності чималого кола вчених і представників громадськості, він був відкритий [18, с. 75].

Автором пам'ятного знаку і втілювачем у життя проекту виступив завідувач Музею історії ВАТ "Полтавський ГЗК" Микола Павлович Стахів, який також виконав головну скульптурну деталь цього монумента. Знак утворюють вертикальна і дві, викладені горизонтально брили сірого граніту, встановлені на цокольному постаменті з сірого бутового каменю. На великій стелі, що віддалено нагадує своєрідну "бруньку" рослини, закріплене барельєфне зображення вченого в фас, виготовлене зі сталі (27 x 23 см), та дошка з чорного каменю з написом: "Тут у 1890-1891 рр. проводив дослідження ґрунтів академік В. І. Вернадський" [15, с. 94]. Наразі пам'ятний знак включений до попереднього переліку нерухомих об'єктів культурної спадщини території Комсомольської міської ради та Полтавської області і, сподіваємося, невдовзі стане повноправним паспортизованим об'єктом у Державному реєстрі нерухомих пам'яток історії та культури, засвідчуючи не тільки перебування в околицях Дмитрівки вченого, а і його участь у вивченні старожитностей басейну Нижнього Псла. До речі, неодноразово за останні роки учасники наукових археологічних конференцій у Комсомольську поклали квіти до цього місця вшанування видатного попередника та засновника Української Академії наук [2, с. 142].

1. Борисковский П. И. Палеолит Украины : Историко-археологические очерки / П. И. Борисковский // МИА / АН СССР, Ин-т археол. - М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1953. - № 40. - 464 с.

2. Богалов С. Г. Міжнародна наукова конференція у Комсомольську "Мадяри в Середньому Подніпров'ї" / С. Г. Богалов, О. П. Моця, О. Б. Супруненко // Археологія / НАН України, Ін-т археол. - К. : Академперіодика, 2011. - № 4. - С. 142 - 144.

3. Вернадский В. И. О результатах раскопок в с. Гонцы Лубенского уезда и материалы к ней 1914-1915 : Рукопись; [Полтава, 1918] / В.И. Вернадский // Архив РАН. - Ф. 518. - Оп. 1. - Д. 332. - 19 л.

4. Вернадский В. И. О результатах раскопок в с. Гонцы Лубенского уезда и материалы к ней 1914-1915 [гг.] / В. И. Вернадский; [публ., прим. Світлани Кигим, Ігоря Гавриленка] // В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / ПДАА; ПКМ; [укл. В. М. Самородов, С. Л. Кигим; наук. ред. К. С. Ситник]. - Полтава : Полтавський літератор, 2008. - С. 108 - 124.

5. Вернадский В. И. Дневники, 1917-1921 / В. И. Вернадский; НАН, Ин-т археогр. [сост. М. Ю. Сорокина, М. Ю. Киржаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская]. - К. : Наукова думка, 1994. - 271 с.

6. Гавриленко І. Участь Володимира Вернадського в дослідженнях Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки / Ігор Гавриленко, Світлана Кигим // В. І. Вернадський і Полтавщина : факти, документи, бібліографія / ПДАА; ПКМ; [укл. В. М. Самородов, С. Л. Кигим; наук. ред. К. С. Ситник]. - Полтава : Полтавський літератор, 2008. - С. 125 - 143.

7. Губарь В. М. Про відновлення садиби В. І. Вернадського на Бутовій горі / Губарь В.

- М., Іщенко Ж. І. // Полтавський археологічний збірник : зб. н. пр. / УК ПОДА; ЦОДПА; [за ред. О. Б. Супруненка]. - Полтава : Полтавський літератор, 1995. - Частина 3. - С. 132 - 136.
8. Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини : зб. док. / ПКМ; [упорядн. Супруненко О. Б.]. - Полтава : РВВ Облстатуправління, 1993. - 138 с.
9. З листування з Володимиром Вернадським / Публ. та прим. Супруненка О. Б. // Полтавський археологічний збірник : Пам'яті В. М. Щербаківського (1876 - 1957) : зб. н. пр. / УК ПОДА; ЦОДПА; [за ред. О. Б. Супруненка]. - Полтава: Археологія, 1995. - Частина 4. - С. 178 - 183.
10. Каталог Археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства // Робочий архів фондів ПКМ. - Т. 2 / [укл. Щербаківський В. М., Рудинський М. Я., Тахтай О. К. та ін. : рукопис]. - Полтава, 1913-1938. - 328 арк.
11. Кигим С. Л. В. В. Докучаєв, В. І. Вернадський та Полтавщина // Полтавський краєзнавчий. Сторінки історії та колекції : зб. н. пр. / ПКМ; ПНТК; [ред. кол. : Г. П. Білоус, П. К. Бондаревський, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. - Полтава : РВВ Облстатуправління, 1991. - С. 5 - 20.
12. Кигим С. Л. В. І. Вернадський і Полтавський краєзнавчий музей / С. Л. Кигим // ТДП першої Полтавської наук. конф. з історичн. краєзнавства / ПДП ім. В. Г. Короленка; ПНТК; ПКМ та ін.; [ред. кол.: П. М. Денисовець, В. Є. Лобурець (відп. ред.), О. О. Нестуля та ін.]. - Полтава : Вид-во "Полтава", 1989. - С. 84 - 85.
13. Кигим С. Л. Природничі колекції музею К. М. Скаржинської / Кигим С. Л., Кондратенко Т. К. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. - Полтава : Археологія, 2002. - № 1 (11). - С. 21 - 24.
14. Листування В. І. Вернадського з питань розкопок Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки / [публ. та прим. Світлани Кигим] // В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / ПДАА; ПКМ; [укл. В. М. Самородов, С. Л. Кигим; наук. ред. К. С. Ситник]. - Полтава: Полтавський літератор, 2008. - С. 144 - 150.
15. Лямкін В. В. Пам'ятний знак В. І. Вернадському / В. В. Лямкін, О. Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / УК ПОДА; ЦП НАН України і УТОПК; ЦОДПА; [упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б.; кол. авт.; ред. кол.: Близнюк І. Ф. (гол. редкол.), Кулатова І. М., Терпиловський Р. В. та ін.]. - К.-Полтава: Полтавський літератор, 2008. - С. 94.
16. Маєвська С. В. Половецька стела з Полтавщини / Маєвська С. В., Супруненко О. Б. // Археологічні дослідження в Україні 2004 - 2005 рр.: зб. н. пр. / Ін-т археол. НАН України; [за ред. Н. О. Гаврилук]. - К.-Запоріжжя: Дике поле, 2006. - Вип. 8. - С. 274 - 275.
17. Матеріали к оценке земель Полтавской губернии: Естественно-историческая часть. Отчёт Полтавскому губернскому земству: Кременчугский уезд / Составлен Вернадским В. И. / Изд-е Полтав. Губ. Земства; [работа исполн. под непосред. руковод. проф. ... В. В. Докучаева]. - СПб.: Тип. Е. Евдокимова, 1892. - Вып. XV. - 156 с.
18. Сергачова Е. О. Хроніка подій 2005-2007 рр. / Е. О. Сергачова // Свічадо Подніпров'я: Краєзнавчий альманах / Комсом. ІКМ; Музей історії ВАТ "Полтавський ГЗК"; [ред. кол.: Стахів Т. А. (гол. ред.), Слівіна М. Ю., Стахів М. П.]. - Комсомольськ: ПП Мироненко Д. М., 2008. - Кн. IV. - С. 73 - 78.
19. Слово на захист музею: (Неопублікований рукопис В. І. Вернадського) / [публ. і прим. Кигим Світлани і Супруненка Олександра] // Наука і суспільство. - К. : Знання, 1993. - № 11-12. - С. 29 - 31.
20. Старожитності Кременчука : Археологічні пам'ятки території та округи міста / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Кракало І. В., Тітков О. В.; Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА; Кременч. КМ; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.]. - Полтава-Кременчук : Археологія, 2004. - 160, IV с.
21. Супруненко О. Б. Пам'ятки археології Полтавщини в матеріалах Докучаєвської експедиції 1888-1890 рр. / Супруненко О. Б. // АЛЛУ / ЦОДПА. - Полтава : Археологія, 1998. - № 1-2 (3-4). - С. 107 - 111.
22. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / Супруненко О. Б.; Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА; [наук. ред. П. П. Толочко]. - К.-Полтава : Археологія, 2000. - 392 с., 1 кол. вкл.
23. Супруненко О. Б. Кургани Нижнього Прип'ілля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк; Ін-т археол. НАН України; ЦП НАН України і УТОПК; ЦОДПА; [наук. ред. Скорий С. А.]. - К. : ЦП НАН України і УТОПК, 2011. - 472 с., XXIV с. кол. вкл.
24. Сытник К. М. В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине / К. М. Сытник, С. М. Стойко, Е. М. Апанович; АН УССР. - К. : Наукова думка, 1984. - 236 с.
25. Шерстюк В. В. Кам'яні надгробки з курганных кладовищ XVII - XIX ст. / Шерстюк

В.В. // Свічадо Подніпров'я : Краєзнавчий альманах / Комсом. ІКМ; Музей історії ВАТ "Полтавський ГЗК"; [ред. кол. : Стахів Т.А. (гол. ред.), Слівіна М.Ю., Стахів М.П. та ін.]. - Комсомольськ : Аргіогі print, 2012. - Кн. VIII. - С. 58 - 64.

26. Яковлева Л. А. Основні етапи досліджень поселень з житлами та іншими конструкціями з кісток мамонта басейну Дніпра (до 130-річчя розкопок Гінців) / Яковлева Л. А. // Кам'яна доба України: зб. н. ст. / Ін-т археол. НАН України; УК ПОДА; ПКМ та ін.; [ред. кол. : Залізняк Л. Л. (гол. ред.), Гавриленко І. М., Кухарчук Ю. В. та ін.]. - К. : Шлях, 2003. - Вип. 4. - С. 18 - 42.

Супруненко А. Б. В. И. Вернадский и археология Полтавщины

Статья посвящена анализу вклада всемирноизвестного учёного-энциклопедиста, творца учения о ноосфере и биосфере, первого президента Украинской Академии наук В.И. Вернадского (1863 - 1945) в изучение древностей территории исторической Полтавщины, где он начал свои первые самостоятельные научные исследования. Работа подготовлена к 150-летию со дня рождения выдающегося мыслителя.

Suprunenko O. B. V. I. Vernadsky and archeology of Poltava region

The article analyzes the contribution of the world-renowned scholar and lexicographer, the creator of the theory of the biosphere and the noosphere, the first president of the Ukrainian Academy of Sciences V.I. Vernadsky (1863 - 1945) to the study of Poltava region antiquities, where he began his first independent research. Paper was prepared for the 150th anniversary of the birth of the thinker.

Список сокращений

АЛЛУ - Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
 АН СССР - Академия наук Союза ССР, Москва
 АН УССР - Академия наук Украинской ССР, Киев
 ГЗК - гірничо-збагачувальний комбінат
 ІКМ - історико-краєзнавчий музей
 КМ - краєзнавчий музей, краєведческий музей
 МИА - Материалы и исследования по археологии СССР, Москва - Ленинград
 НАНУ - Національна Академія наук України, Київ
 ПДАА - Полтавська державна аграрна академія, Полтава
 ПДПІ - Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г. Короленка, Полтава
 ПКМ - Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
 ПНТК - Полтавське наукове товариство краєзнавців, Полтава
 РАН - Российская Академия наук, Москва - Санкт-Петербург
 РВВ - редакційно-видавничий відділ
 УК ПОДА - Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
 УТОПІК - Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
 ЦОДПА - Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
 ЦП НАНУ - Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

Отримано 14.05.2013